

Андрій Петрушкевич

АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ НЕСВІДОМОГО В КУЛЬТУРОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядається місце та роль несвідомого у культуротворчій діяльності. Зазначається, що творчий потенціал несвідомого є підставою як для внутрішнього розвитку окремого суб'єкта, так і для культурної системи.

Ключові слова: *свідоме, несвідоме, свідомість, культуротворча діяльність, особистість.*

Andrij Petrushkevych. Cultural activities and unconscious

The article considers the place and role of the unconscious in culture and creative activity. The author concludes that the creative potential of the unconscious, which can be perceived, is the basis of internal development of an individual and cultural systems in general.

Keywords: *unconscious, cultural activities, conscious, consciousness.*

Андрей Петрушкевич. Анализ теоретических оснований бессознательного в культуротворческой деятельности

В статье рассматривается место и роль бессознательного в культуротворческой деятельности. Указывается, что творческий потенциал бессознательного является основанием как для внутреннего развития отдельного субъекта, так и для культурной системы.

Ключевые слова: *сознательное, бессознательное, сознание, культуротворческая деятельность, личность.*

Дослідження культуротворчої діяльності може відбуватися на базі різних методологічних систем та методів: історичного (Д. Віко), діалектичного (Г. Гегель), еволюційного (О. Конт, Е. Тейлор), функціонального (Б. Маліновський); кожен з яких вивчає її у властивий йому спосіб та певними акцентами, огляд яких значно розширив би межі нашого дослідження. У цій роботі ми спробуємо розглянути місце несвідомого в культуротворчій діяльності.

На ранніх етапах дослідження культуротворчої діяльності та творчого мислення зокрема, залучення категорії несвідомого було обов'язковою умовою роздумів про природу творчості. Несвідоме

онтологізувалося і трактувалося як суб’єктивний простір (“вестибюль свідомості”), в якому відбувається зчеплення образів, думок, подібно до того, як відбувається зчеплення атомів, що рухаються в просторі. Несвідоме розглядалося як джерело, засіб, навіть осередок осяянь, відкриттів, рішень, настанов, мотивів та ін. При такому трактуванні функцій несвідомого відбувалося збіднення характеристик самої свідомості. Часто вона отримувала беззмстовні характеристики: інсайт відбувається в короткі інтервали часу; потрібна несвідома підготовка інтуїтивних рішень; інтуїтивні рішення супроводжуються усвідомленим почуттям повної впевненості в правильності результату. Такі характеристики ведуть до суперечливих рекомендацій щодо шляхів активізації творчості: добре б зменшити зовнішні перешкоди (рішення може прийти у сні); добре б організувати підказку (рішення може прийти в найбільш несподіваному місці, наприклад, під час споглядання заходу сонця або перед вогнищем). Несвідоме бралось цілком натуралістично, шукалися найбільш сприятливі умови, які забезпечують дозрівання і культивування несвідомого.

Певний успіх використання категорії несвідомого для опису та інтерпретації творчого процесу слугував однією з підстав для подальшої генералізації цієї категорії та використання її для опису та інтерпретації практично всіх явищ душевного, культуротворчого життя. Характерно, що, незважаючи на конструктивний у цілому характер концепції З. Фрейда, він також значною мірою зберігав натуралістичне трактування несвідомого. Щобільше, З. Фрейд так само натуралістично трактував і свідомість, наприклад, процеси витіснення. Суть справи полягає в тому, щоб зрозуміти витіснення не як автоматичний процес (а саме на таке розуміння наштотхував цей термін), а як особливу психічну діяльність, нехай навіть несвідому. Адже витіснення – це не занурення важких змістів у деякий більш глибокий шар, а особлива зашифровка цих змістів, тобто особливий діяльно-семіотичний процес. У результаті перед свідомістю і її феноменами залишаються тільки зашифровані “повідомлення”, ключ від яких може бути знайдений лише під час психоаналізу, оскільки свідомість переозначає явище так, що не впізнає його дійсного змісту. Якщо, у ході розвитку теорії та практики психоаналізу, категорії несвідомого і свідомості все більше “окультурювались”, то в контексті дослідження пізнавальних процесів вони продовжували трактуватися натуралістично, як і самі пізнавальні процеси. Це сприяло тому, що категорія несвідомого поступово стала витіснятися з описів культуротворчого процесу. Її місце стали займати інші психічні (і не психічні) функції і процеси: уява, інтуїція.

М. К. Мамардашвілі так говорить про цю проблему: “Сучасні уявлення про психічну діяльність, її природу, загальну багаторівневу будову, операційний склад з часів Фрейда стали багатшими і повнішими. Однак ставлення не тільки ранніх, але й сучасних дослідників свідомості до проблеми несвідомого можна визначити як прагнення до активного її витіснення. Про несвідоме не прийнято згадувати в респектабельних колах психофізиків, психофізіологів, математично, фізіологічно і лінгвістично орієнтованих психологів. Фахівці в галузі когнітивної психології також використовують термін “несвідоме” лише в історико-теоретичному контексті. Але проблема несвідомого живуча і мстива. Її сором’язливе замовчування призводить або до антипсихологізму (а відповідно, і до різноманітних форм редукціонізму) або повертає до ранніх спроб онтологізації натуралістичного трактування несвідомого, зрозуміло, при відповідній зашифровці термінів. Остання виявляється в сучасній когнітивній психології, в якій будова вищих психічних функцій, свідомості описується в термінах блокових моделей.

Виникає питання: чи не краще тактику витіснення проблеми або її зашифрованих виразів замінити стратегією її експлікації, а потім і вирішення? Адже для того, щоб повністю винести уроки з факту, що саме на опорі несвідомого найчіткіше виявляється неможливість редукувати область свідомості та психіки взагалі, потрібно подолати несвідоме в науковому дослідженні. На наш погляд, що для цього в сучасній науці накопичений достатній арсенал засобів – якщо не для вирішення, то для коректної та свідомої постановки проблеми несвідомого в цьому сенсі. Природно, хоча і несподівано, що саме свідомість (а не несвідоме) виявиться тут проблемою *par excellence*” [3, с. 71-72].

Це означає просту і водночас важку для засвоєння річ. Так само, як ми з великими труднощами освоюємося з ідеєю відносності у фізиці, нам важко з огляду на фантазми нашої буденної мови, звички нашої “культури свідомості” освоїти, обґрунтувати думку, що ми оперуємо двома видами явищ всередині самої свідомості:

– явища, які свідомістю і волею контролювані та здатні до розгортання (і в цьому сенсі ідеал-конструктивні), тобто свідомі;

– явища і зв’язки, які хоча і діють у самій же свідомості, але неявні щодо неї та нею неконтрольовані (і в цьому сенсі не контролювані суб’єктом і взагалі безсуб’єктні), тобто несвідомі.

Варто підкреслити, що мова йде про розрізнення всередині самої свідомості, а не про об’єкти зовнішнього світу, які впливають на неї ззовні, чи фізико-хімічні процеси, що відбуваються в мозку, який у

феноменологічному сенсі теж є об’єктом зовнішнього світу для свідомості. Мова йде про те, що щось у свідомості володіє буттєвими характеристиками, які піддаються об’єктивному аналізу щодо свідомості в сенсі індивідуально-психологічної реальності. Ступінь і міра прояву або дії буття у свідомості обернено пропорційна ступеню та мірі відображення ними акту діяльності “Я” та його об’єктів у світі.

М. К. Мамардашвілі пропонує розглядати свідоме і несвідоме під сигнатурою свідомості, що, на його думку, має вирішити низку проблем зі сфери науковості цього знання:

- знімається протистояння свідомого та несвідомого, яке спричиняло суперечки стосовно пріоритетного впливу одного на інше. Уникається генералізація одного з понять;

- нівелюються процеси натуралізації та біологізації несвідомого, воно стає повноцінним учасником духовного, культуротворчого життя;

- констатується діалектична взаємодія свідомого і несвідомого.

Велич З. Фрейда і полягала в тому, що він трактував несвідоме як позачасове і метапсихічне, що багато в чому нейтралізувало його власні натуралістичні забобони позитивістського вченого XIX століття. Онтологізація несвідомого, перетворення його на якийсь реально наявний глибокий шар психіки, свого роду “скриню Пандори” – пізніше явище, продукт вульгаризації психоаналізу.

Позачасовість несвідомого в критичних для людини ситуаціях подібна позачасовості актів творчості, осяянь, відкриттів, необхідними умовами здійснення яких також виявляється розчинення суб’єкта у “явищі свободи”, тобто у відмові від власної емпіричної суб’єктивності і призупинення в собі спонтанних дій культурно-знакової частки свідомості.

Розглянемо, як приклад, міркування про роль пам’яті в процесах творчого мислення, яке може бути проведене від протилежного. Адже, безсумнівно, що у випадку М. Пруста вся робота його полягала не в тому, щоб знайти якийсь забутий предмет чи сенс, а в тому, щоб його створити, щоб пригадати або щоб згадалося. Інтуїтивно ясно, що процеси забування протилежні процесам відновлення змісту пам’яті, в тому числі протилежні творчості. Довгий час забування трактувалося як результат спонтанного згасання, розпаду слідів пам’яті. Потім з’явилася точка зору, відповідно до якої забування є наслідком інтерференції слідів пам’яті. Сьогодні накопичуються докази того, що забування відбувається як під впливом згасання, так і під впливом інтерференції. Упаковка втраченого часу, згідно з М. Прустом, у чужі

його змісту речові монтажі – явний випадок інтерференції. Підкреслення ролі останньої вносить елемент активності в характеристику процесу забування. Важливу роль у розумінні механізмів забування відіграє аналіз процесу витіснення як однієї з форм забування, що передбачає не натуралістичне трактування процесу витіснення. Як ми вже говорили, суть справи полягає в тому, щоб зрозуміти витіснення не як автоматичний процес, а як особливу психічну діяльність семіотичного переозначування. Істотно, що зашифроване повідомлення зберігає свій вплив на суб'єкта. Воно може бути відновлене при повторенні контексту, при супермотивації або в екстремальних ситуаціях, до числа яких, наприклад, належить редуція звичного світу в умовах сенсорної ізоляції та ін. Окремим випадком відновлення і дешифрування витіснених “повідомлень” є психоаналіз. Останній цікавий тим, що він демонструє можливість зворотного впливу витіснених явищ на сферу свідомого.

Тому протилежність забування і витіснення творчості не повинна розумітися примітивно: “забув і нічого сказати”. У певних ситуаціях і умовах, з огляду на різні причини, можуть витіснятися і витісняються надзвичайно оригінальні і продуктивні ідеї й образи. Саме це припущення лежить в основі стійкого інтересу різних шкіл психоаналізу до аналізу творчого процесу та спроб його стимуляції за допомогою психоаналітичних методів вилучення і дешифрування витіснених повідомлень. При цьому не враховується одна важлива обставина. Психоаналітичний сеанс дійсно допомагає усвідомленню певної сфери неусвідомлюваного, допомагає знайти загублений ключ до дешифрування переозначених явищ. Але їх експлікація навіть правдоподібна, протікає у формі, яка визначається терапевтичними цілями, виявляється “службово-профаною”. Крім того, витіснене і експліковане, піднесене суб'єктові психоаналітиком, знімає з нього зосередженість на проблемній ситуації, необхідну для творчості. Воно приймає безособову, трафаретну форму. Сказане свідчить про неправомірність претензій психоаналізу на розкриття механізмів творчості і на розробку прийомів його стимуляції. Тому психоаналіз протипоказаний творчості і часто виявляється не засобом її стимуляції, а способом придушення за рахунок банально-прозаїчної інтерпретації прихованих інтенцій і спонукань до творчості шляхом нав'язування суб'єкту часто уявної визначеності, яка нібито характеризує його стан. Саме цим визначається необхідність віри пацієнта в психоаналіз. У результаті кваліфіковано проведеного сеансу аналізу не залишається “елемента недомовленості”, що є обов'язковою властивістю значних тво-

рів мистецтва або наукових відкриттів. Мабуть, зовсім не випадково великі художники побоювалися вдаватися до допомоги психоаналітиків і намагалися самі вийти з кризових душевних станів. Вони відчували, що психоаналіз представляє свого роду хірургічне втручання в душевний організм, втручання, яке, з точки зору подальшого творчого життя, може виявитися занадто дорогим.

У цьому сенсі варто поставити питання: що є джерелом культури? Зрозуміло, в ній можна виявити раціональне підґрунтя. Інакше кажучи, легко припустити, ніби людина будує культуру відповідно до попереднього аналітичного розрахунку. Спочатку в голові людей виникає певний ідеальний задум. Він ретельно обмірковується, а потім реалізується в процесі людської діяльності.

Зрозуміло, багато феноменів культури народилися в результаті початкової здатності людини міркувати й аналізувати. Раціональність – така форма ставлення до світу, коли визнається сила розуму і здатність людини до розрахунку. Однак раціональність, за М. Вебером, доля тільки європейської культури. Отже, можливі й інші пояснення феномену культури. Фрейдистська концепція багато в чому є радикальним розривом з просвітницькою теорією генезису культури.

Культура може бути і спонтанною. У ній немає жорсткої передбачуваності. Культура твориться не відповідно до аналітичного розрахунку. У культурі, як ми знаємо слідом за З. Фрейдом, проступає різнобічний несвідомий зміст. Прагнення З. Фрейда зрозуміти культуру через несвідоме, через драматургію інстинкту виявляється сьогодні досить продуктивним не тільки для філософії культури, але і для соціальної філософії в цілому.

З. Фрейд підходить до проблеми генезису культури суто антропологічно. На його думку, два мотиви визначають людську поведінку – користь і отримання насолоди. Далі З. Фрейд ставить питання про те, яким чином регулюються взаємини людей між собою, як будуються соціальні стосунки. З. Фрейд вважає, що спільне людське життя стає можливим тільки тоді, коли утворюється певна більшість. Кожен жертвує своїм інстинктом в ім'я цієї солідарності. Отже, індивідуальна свобода не є досягненням культури. Культурний розвиток розглядається З. Фрейдом як процес змін, які відбуваються у сфері наших інстинктивних схильностей. Задоволення їх і є психоекономічним завданням нашого життя.

К. Г. Юнг, розробляючи ідею несвідомого в аналітичній психології, постійно підкреслював творчий потенціал несвідомого, що може бути сприйнятим свідомістю, і є величезною підставою внутрішнього

розвитку суб'єкта. “Несвідоме знаходиться в постійній активності і створює комбінації своїх змістів, які служать визначенням майбутнього. Воно продукує сублімінальні комбінації, які здатні успішно прогнозувати, так само, як і наша свідомість, тільки вони значно перевершують свідомі комбінації за своєю тонкістю і значущістю. Несвідоме може через це бути для людини вождем, який не має собі рівних, якщо тільки людина не дасть збити себе з правильного шляху” [6, с. 168]. Далі К. Г. Юнг пише: “Було б несправедливо, якби ми виділили тільки несприятливий бік несвідомого. У всіх чергових випадках несвідоме виявляється несприятливим і небезпечним лише тому, що ми знаходимося у розладі з ним, і тому протиставляємо себе йому. Негативна настанова щодо несвідомого (і відповідно відділення його) шкідлива остільки, оскільки його динаміка тотожна енергії інстинктів. Відсутність зв'язку з несвідомим рівнозначна позбавленню інстинктів і коренів” [6, с. 167].

Марія-Луїза фон Франц, однодумець, найближча колега К.-Г. Юнга в останні роки його життя, зазначає з цього приводу: “Ми ще й досі далекі від розуміння несвідомого в усіх його проявах. Все, що ми можемо зараз спостерігати, це те, що воно впливає на особистість, формуючи емоції, етичне і ментальне світосприйняття. Несвідоме може діяти як творча, так і руйнівна сила: якщо перша викликає нові ідеї і надихає, то друга ці ж ідеї перетворює в забобони свідомості і перешкоджає новим відкриттям” [4, с. 55-56].

На сучасному етапі ми стикаємося з численними варіаціями досліджень пари свідоме-несвідоме. Від намагання зумисного усунення поняття несвідомого з поля наукових інтересів з подальшою генералізацією свідомого до цілком протилежних ідей, які розглядають несвідоме як фундамент усіх наявних знань людства, який, крім того, визначає та детермінує пізнавальну діяльність загалом та наукову зокрема. Існують спроби розглядати свідоме та несвідоме як дві окремі інстанції: “Адже сама назва “несвідоме” свідчить, що це не свідомість. Доцільно їх розглядати як таку, що знаходиться поряд зі свідомістю” [2, с. 46]. Але і вони не виявляють особливої перспективи.

Найбільш плідною тут є позиція, за якої несвідоме поряд із свідомим розглядається як частина свідомості. Тут ще раз варто наголосити, що беззаперечне досягнення З. Фрейда полягає у тому, що в спробах пояснити поведінку і діяльність індивіда як щось цілісне він прийшов до тези про трьохрівневу будову психіки, а звідси впливало, що психіка і діяльність людини не можуть бути представлені лінійно, в одній площині (як прояв лише свідомості), а тільки як

результат діалектичної взаємодії цілого комплексу свідомого та не-свідомого.

Література:

1. Гуревич П. С. Бессознательное как фактор культурной динамики / П. С. Гуревич // Вопросы философии. – 2000. – № 10. – С. 37-42.
2. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 5-те вид., випр. і доп. / Володимир Іванович Касьян. – К. : Знання, 2008. – 347 с.
3. Мамардашвили М. К. Изучение высших психических функций и категория бессознательного [Электронный ресурс] / М. К. Мамардашвили, В. П. Зинченко // Бессознательное. Сборник статей. Т. 1. – Новочеркасск, 1994. – С. 69-77. – Режим доступа: <http://ec-dejavu.ru/u/Unconscious.html>.
4. Франц фон М.-Л. Наука и бессознательное / М.-Л. фон Франц // Человечество. – 1996. – № 5. – С. 55-63.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. / Фрейд З. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
6. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / Юнг К. Г. – М. : Канон, 1994. – 320 с.

Рецензент: доктор філософських наук, професор, академік АН вищої школи України І. Ф. Надольний